

УДК 325.454(=512.19)

Питання статусу кримськотатарського народу в контексті визначення поняття «корінний народ»

Орехова Ірина

Орехова Ірина. Питання статусу кримськотатарського народу в контексті визначення поняття «корінний народ». У статті аналізуються погляди дослідників на проблему статусу кримськотатарського народу, виявляються основні теоретичні концепти, які використовуються для критеріїв належності тієї чи іншої етносоціальної групи до категорії «корінних народів». Ключові слова: корінний народ, кримські татари, кримське питання, національні меншини.

Орехова Ирина. Вопрос статуса крымскотатарского народа в контексте определения понятия «коренной народ». В статье анализируются взгляды исследователей на проблему статуса крымскотатарского народа, выявляются основные теоретические концепты, которые используются для критериев принадлежности той или иной этносоциальной группы к категории «коренных народов».

Ключевые слова: коренной народ, крымские татары, крымский вопрос, национальные меньшинства.

Orehova Irina. The status of the Crimean Tatar people in the context of the definition of «indigenous people». This article analyzes the views of researchers on the problem of the status of the Crimean Tatar people, identifies the main theoretical concepts that are used for the criteria of membership of a group of ethno-social categories of «indigenous peoples». Keywords: indigenous people, the Crimean Tatars, the Crimean issue, the national minorities.

Питання правового врегулювання статусу кримськотатарського народу постало одночасно з процесом суверенізації України – у 1991–1992 роках, коли парламент працював над проектом Закону про національні меншини в Україні. Тоді були підготовлені законопроекти і щодо кримських татар, але з різних причин вони не були внесені на розгляд Верховної Ради. Обмежилися прийняттям постанов Кабінету Міністрів України соціально-економічного характеру. Не було вироблено спільної позиції науковців, експертів та політиків і пізніше, в тому числі у 1999 році під час громадського обговорення проблеми

статусу кримських татар. Дискусія триває й досі. Проблема статусу і прав «корінних народів» відноситься передусім до компетенції юридичної науки. Разом з тим, вона є проблемою комплексною, що потребує спільних зусиль фахівців різних спеціальностей. Найполемічнішим питанням у контексті зазначеної проблеми є питання про критерії належності тієї або іншої етносоціальної групи до «корінних народів». Найголовніша складність полягає у тому, що навіть розробники міжнародних документів стосовно прав «корінних народів» змушені визнати, що й досі не існує офіційного або загальноприйнятого визначення цього терміна [12].

Проблема відокремлення «корінних народів» з'явилася наприкінці XIX століття у контексті руйнування колоніальних систем. В англійській мові відповідний термін «індіженес» (indigenous) походить від латинського «індігенає» (indigenae), який застосовувався для виокремлення тих, хто народився у даній місцевості, і новоприбулих «адвенає» (advenae). Французький термін «автохтон» (autochtone) має грецьке коріння. Як бачимо, в обох випадках в основу розрізнення клалося проживання на землі предків, які споконвіку населяли ці землі або прийшли на них першими.

Згодом з'явилися й інші критерії віднесення народів до корінних, а в самому понятті виявився відтінок певної меншовартості. У Статуті Ліги Націй поняття «корінний народ» стосувалося народів колоній і територій, які контролювалися колоніальними державами, причому акцент робився на тому, що ці народи «ще не здатні самостійно витримати складні умови сучасного світу». Інше тлумачення цього терміну з'явилося у документах Панамериканського Союзу – попередника сучасної Організації Американських Держав. Тут наголос переносився з відсталості на захист специфічних прав, зумовлених негативною спадщиною. У резолюції 8-ї Міжнародної конференції Американських Держав (1938) зазначалося, що корінне населення – нащадки перших жителів земель, що належать нині державам Америки – з метою відшкодування вад власного фізичного та духовного розвитку мають переважне право на захист з боку владних структур цих держав.

Першим міжнародно-правовим документом, що безпосередньо стосувався прав корінних народів, була Конвенція № 107 Міжнародної Організації Праці (МОП) 1957 р. про захист та інтеграцію корінного та іншого населення, яке веде племінний або напівплемінний спосіб життя в незалежних державах. Отже, спочатку до «корінних» відносили народи, які затрималися на нижніх ступенях розвитку. І затрималися великою мірою тому, що їх території були колонізовані більш розвинутими прибульцями. Причому нерідко корінне населення опинялось у ролі завойованого, усіяко дискримінувалося і навіть винищувалося.

Конвенція вимагала від національної більшості, яка походить від іммігрантів, патерналістського захисту самобутності і специфічних інтересів корінних народів [7].

Проблемою захисту прав корінних народів займається також Комісія ООН з прав людини. У створеній при ній Підкомісії по запобіганню дискримінації і захисту меншин з 1981 р. функціонує Робоча група з проблем корінних народів. На основі 13-річного дослідження специфіки побуту, настроїв, потреб корінного населення, вона виробила такі критерії, що дають право на статус «корінного народу»:

1) проживання на землі предків або принаймні на частині цих земель;
2) спільне походження від мешканців, які споконвіку населяли ці землі;

3) спільна культура в цілому або в деяких її культурних виявах (таких як релігія, племінний спосіб життя, належність до певної спільноти корінного населення, одяг, особливості харчування, стиль життя тощо);

4) мова (використання власної мови як єдиної мови, рідної мови, мови, яка застосовується для спілкування у родинних стосунках, або як основна, переважна, звична, загальна або звичайна);

5) проживання у певних регіонах країни або у певних регіонах світу; інші суттєві умови.

Названі критерії були застосовані Робочою групою при формулюванні поняття «корінне населення». За визначенням, що його пропонує Група, «корінне населення – це корінні общини, народності і нації, які зберігають історичну наступність з суспільствами, що існували до вторгнення завойовників і введення колоніальної системи і розвивалися на своїх власних територіях і які вважають себе відмінними від інших верств суспільства, що переважають у нинішній час на цих територіях або їх частині. Вони становлять верстви суспільства, які не є домінуючими, і хочуть зберегти, розвивати і передати майбутнім поколінням територію своїх предків і свою етнічну самобутність як основу для продовження свого існування як народу згідно зі своїми власними культурними особливостями, соціальними інститутами і правовими системами»[13]. Згадана Робоча група активно працює над проектом Декларації ООН з прав корінних народів. Тому не виключено, що наведені визначення і наведені критерії набудуть універсального змісту.

Як бачимо, протягом останніх десятиліть відбулося суттєве розширення параметрів, за якими можна набути статусу «корінного народу». Багатьма експертами таке розширення оцінюється як вдосконалення понятійного апарату з проблеми, як прогресивний крок у забезпеченні прав людини [11].

У законодавстві України термін «корінні народи» вперше використано в Конституції України, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. У статті II Конституції визначено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів, національних меншин України. У цій статті не дається визначення поняття «корінний народ», але її зміст дає підстави зробити наступні висновки:

- в Україні на конституційному рівні визнано існування корінних народів;

- українська нація не може бути віднесена до корінних народів, оскільки за змістом статті вона відокремлена від корінних народів і національних меншин;

- термін «корінний народ» вживається у множині, що означає, що таких народів не може бути менше ніж два;

- корінні народи розглядаються лише в плані етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності [7].

Конституція України не проголошує право корінних народів на самовизначення, що повністю узгоджується з пунктом 3 статті I Конвенції про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах; поняття «корінні народи» розглядається як однорядне з поняттям «національні меншини». На користь цього свідчить і частина друга статті 10 Конституції України, яка не виділяє окремо поняття «мова корінних народів», а визначає, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин. Конституція, як вже зазначалося, не дає визначення поняття «корінний народ» і не називає корінні народи України. Не вирішене це питання і в інших нормативно-правових актах. Слід зазначити, що в законодавстві це може бути вирішено або шляхом вироблення поняття «корінний народ» і, відповідно, визначення критеріїв, яким має відповідати етнічна група, що претендує на статус корінного народу, або шляхом закріплення в законодавстві переліку корінних народів України [12, с. 59-74].

І. Ф. Курас у своїй статті пише, що такого статусу офіційно вимагають кримські татари. Спираючись на критерії, щодо пояснення поняття «корінний народ» на цей статус можуть претендувати також гагаузи, караїми, кримчаки, кримські греки (уруми). Вони як народи сформувалися у Криму, зазнали колонізації з боку іншо-етнічного населення, стоять перед проблемою збереження своєї ідентичності. У той же час віднесення названих етнічних спільнот до «корінних» не можна робити поспішно, без вираховування певних історичних і політичних обставин, на які звертають увагу етнологи, етнополітологи, історики [9, с. 85-94].

Наталія Беліцер – директор програми «Центр плюралізму» при Інституті демократії ім. Пилипа Орлика спирається на конкретні статті головного закону України, тобто Конституції України, та нагадує, як саме формулюється поняття «корінні народи» і в якому контексті міститься згадка про них. Як відомо, у Конституції України 1996 року є статті із згадкою про «корінні народи», а саме: стаття 11: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традиції і культури, а також розвитку етнічної, культурної мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»: стаття 92, п. 3: «Виключно законами України визначаються

права корінних народів і національних меншин», стаття 119, п. 3: «Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку». Тобто крім української нації на території України існують і корінні народи, і національні меншини. І оскільки відповідні критерії, фактори, дефініції обговорювалися вже багато разів і стосовно них всі дійшли згоди, що найбільше підходить, підпадає під усі визначення «корінного народу» саме кримськотатарський народ, то потрібно звернутися тепер до найбільш ефективних шляхів втілення цих позицій і конституційних норм у законодавчий процес і в повсякденне життя.

Незважаючи на досить чітке визначення Конституцією понять «корінні народи» та «національні меншини» розуміння специфіки ситуації, прав та обов'язків саме корінних народів в Україні ще недостатньо чітке. Оскільки ж і міжнародне право з питань корінних народів знаходиться у стані розвитку і є ще новим й не дуже широко відомим, особливо в країнах Центральної та Східної Європи та колишнього Радянського Союзу [4, с. 15-32].

Надир Бекіров – керівник політико-правового відділу Меджлісу кримськотатарського народу у статті «Кримськотатарська проблема у зв'язку із законодавчим забезпеченням прав національностей в Україні» зазначає, що відповідно до критеріїв, вироблених Робочою групою з проблем корінних народів Організації Об'єднаних Націй і Міжнародної організації праці, а також визначених у дослідженнях науковців, корінними народами України є такі етнічні спільноти, які постійно проживають на території України, (а окрім кримських татар, ними можна визнати також караїмів, кримчаків, урумів та гагаузів), які мають володіти безумовним правом на українське громадянство [2, с. 18-28].

Л. Я. Аріфов у доповіді «Моральна та правова відповідальність урядів країн СНГ щодо ліквідації наслідків депортації кримських татар» заявив, що Крим – територія, на якій сформувався кримськотатарський народ, як сформувався український народ на території України. У кримських татар немає іншого місця на землі, яке вони могли б визнати своєю історичною батьківщиною. Крим – національна територія кримських татар, а кримські татари – корінний народ Криму, як українці – корінний народ України. Кримські татари не відносяться до національних меншин України, а разом з українським народом становлять два корінних народи в державі Україна. Не можна розглядати одні принципи міжнародного права у відриві від інших, їх треба застосовувати у купі. Дефініції «корінні народи» і «національні меншини», право корінних народів на самовизначення на національній території й принципи неділимості визнаних державних кордонів з'єднані між собою. Кримські татари готові

до діалогу про форми самовизначення в Криму й Україні. У діалозі могли б брати участь представники України, кримськотатарського народу й національних меншин Криму [1, с. 32-35].

Н. Бекиров у роботі «Право кримських татар як корінних націй Криму на самовизначення. Українська держава й сучасна етносоціальна ситуація в Криму» підкреслив, що до корінного населення Криму з повною підставою можна віднести чотири етнічних співтовариства: кримських татар, караїмів, кримчаків, урумів. Всі вони населяли Крим до його анексії Російською імперією в 1783 р., й склали особливі етнічні одиниці зі своєю культурною, антропологічною, мовною й політичною специфікою, зберігаючи протягом тисячоріч культурну, расову й духовну наступність як з найбільш давнім автохтонним населенням півострова (таврами, скіфами, сарматами), так і з більше пізніми племенами й групами, що осідали тут в епоху Великого переселення народів і в добу Середньовіччя (гунами, хазарами, половцями, грецькими колоністами, візантійцями, генуезцями, готами, золотоординцями). Однак нинішня ситуація така, що уруми вже більше двохсот років живуть поза своєю історичною батьківщиною й, наскільки відомо серед них немає скільки-небудь вираженого руху за повернення: до Криму. Порушувати питання про самовизначення цього народу очевидно, безглуздо. Караїми й кримчаки, знекровлені в результаті незліченних насильств над ними з боку різних режимів, мають потребу в правовому захисті й заступництві із боку держави. Таким чином, реально може бути поставлене тільки питання про самовизначення кримських татар [3, с. 58-76].

А. Гальчинський, О. Власюк в роботі «Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки» спираючись на Конвенцію Міжнародної Організації Праці № 169 «Про корінні та племінні народи в незалежних країнах» (1989 р.) зазначають, що кримські татари не підпадають під поняття «корінний народ» у жодному випадку. У першому випадку – тому то на час відновлення Української держави не мали перерахованих ознак на території України за незалежними від неї причинами (проживання основної маси кримських татар за межами України внаслідок депортації їх іншою державою). У другому – через те, що саме кримські татари не були колонізовані українцями, а навпаки – предки їхні у складі монголо-татарського війська прийшли на терени давньої України-Руси і осіли на її території. Кримські татари ж, звичайно, є прийшлим етносом на українських землях, а тому і не можуть претендувати на статус корінного народу [5, с. 14-18].

В. Котигоренко у своїй праці «Етнічні протиріччя і конфлікти» зазначив, що ідентифікуючі ознаки «корінних народів» до сьогодні не мають універсальної формалізації в міжнародних правових актах і в українському законодавстві. Автори ж законопроекту «Про статус кримськотатарського народу» постулюють у ньому критерії «корінного народу», суголосні з частиною тих, які запропонувала створена під егідою

ООН. Але до Державного комітету України у справах національностей та міграції надходять численні звернення від представників національних меншин, в яких порушуються питання щодо надання їхнім спільнотам статусу «корінних народів» або «автохтонних». Йдеться про етнічні групи євреїв, угорців, румунів, греків, німців, вірмен, болгар, поляків, гагаузів, які у відповідності з досвідом міжнародного права на теренах України насправді не можуть називатися народами і віднесені до категорії меншин. Все ж було розроблено проект Закону України «Про статус корінних (автохтонних) народів України», чинність якого пропонується поширити на громадян України білоруської, болгарської, вірменської, гагаузської, грецької, єврейської, караїмської, кримськотатарської, кримчацької, молдовської, польської, російської, румунської, словацької, угорської, чеської національностей. Відповідно, особи інших ніж названі (та українська) національностей, що прибули і прибуватимуть в Україну внаслідок міграційних процесів, будуть ідентифікуватися як «звичайні», а не корінні меншини. Він визнає домагання з боку кримських татар статусу «корінного народу» цілком зрозумілими. Ці домагання великою мірою спричинені небажанням нинішньої політичної та етнODEMOграфічної більшості погодитися з необхідністю політики «позитивної дискримінації» як засобу відновлення прав репатріантів і досягнення справжньої, а не формальної їх рівності з більшістю. Тому меншість і намагається досягти мети шляхом внесення у правове поле держави сприятливих для себе змін. Останні могли б стати формою правового компромісу, якби відповідали специфіці сучасної етнополітичної ситуації в Україні і не породжували нові правові й інші проблеми [8, с. 545-555].

Таким чином, викристалізувалися кілька відмінних концепцій розв'язання кримськотатарської проблеми. Вони більшою або меншою мірою наближені до двох крайніх позицій. Одну з них обіймають ті, хто вимагає визнання кримських татар «корінним народом» з виключними правами на територію етнічного походження і можливістю політичного самовизначення та утворення суверенної національної держави. На іншому полюсі прихильники розв'язання проблеми в межах чинного законодавства про національні меншини та права особи-громадянина, в тому числі права осіб з-поміж депортованих радянським режимом, до яких можуть бути застосовані норми Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (останній було ухвалено 17 квітня 1991 року, зміни та доповнення до нього внесені 15 травня 1992 року). Однак чинність цього Закону стосовно кримських татар є доволі обмеженою, оскільки постанова про введення його в дію не поширює його компетенцію на депортованих за етнічною ознакою.

Література

1. *Аріфов Л. Я.* Моральна та правова відповідальність урядів країн СНГ в ліквідації наслідків депортації кримських татар / Л. Аріфов // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). – К., 1995. – С. 32-35.
2. *Бекіров Н.* Кримськотатарська проблема у зв'язку із законодавчим забезпеченням прав національностей в Україні / Н. Бекіров // Матеріали конференцій. Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції / Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 1998. – С. 18-28.
3. *Бекіров Н.* Право кримських татар як корінних націй Криму на самовизначення. Українська держава й сучасна етносоціальна ситуація в Криму / Н. Бекіров // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). – К., 1995. – С. 58-76.
4. *Беліцер Н.* Кримські татари: «національна меншина» або «жорінний народ». Політичний та юридичний аспекти питання / Н. Беліцер // Український незалежний центр політичних досліджень за підтримку фонду «Юу-Хау» уряду Великобританії. – К., 1999. – С. 15-32.
5. *Гальчинський А., Власюк О.* Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень / А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук та ін. – К., 2004.
6. *Конвенція* о корінних народах, ведучих племінний спосіб життя в незалежних країнах № 169. від 27 липня 1989 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc>.
7. *Конституція* України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-7092.html>.
8. *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти / В. Котигоренко. – Ч. 2. – К., 2005.
9. *Курас І. Ф.* Проблема «жорінних народів» в політичному дискурсі України / І. Курас // Етнополітика. Історія і сучасність. Інститут політичних досліджень НАН України. – Київ., 1999. – С. 85-94.
10. *Проект* декларації Організації Об'єднаних Націй о правах корінних народів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org/hr/indigenous/guide/brosh5.html>
11. *Проект* закону України «Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України» // Бюлетень Держкомнаціміграції. – 1999. – № 1. – С. 43-44.
12. *Проект* Концепції державної політики України щодо корінних народів; *Проект* закону України «Про статус кримськотатарського народу» // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2001. – № 1(7). – С. 59-74.
13. *Мега-Нау.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc>.